

UOT 82.091

**Mahirə HACIYEVA**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

Azərbaycan Dillər Universiteti

**[mhacieva@hotmail.com](mailto:mhacieva@hotmail.com)**

**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6922-4286>**

## **UTOPIYA ƏDƏBİYYATINDA SINIFLƏRARASI ZİDDİYYƏTİN ƏKS OLUNMASI VƏ İSLAHATLARA ÇAĞIRIŞ**

**Açar sözlər:** utopiya, cəmiyyət, qəhrəman, islahat, elmi-texniki tərəqqi

**Keywords:** utopia, society, protagonist, reform, scientific-technical progress

**Ключевые слова:** утопия, общество, главный герой, реформа, научно-технический прогресс

**Giriş.** İngilisdilli bədii ədəbiyyatda utopiya müəyyən bir inkişaf xətti üzrə yaranmışdır. XVI əsrdə əsasən dəniz səyahəti ilə bağlı olan bu əsərlər növbəti mərhələlərdə müstəmləkəçilik, hüquq bərabərliyi, qadın hərəkətləri kimi məsələləri də əhatə etməyə başladı, problemlərə satirik yanaşma sərgiləyən utopiyalar meydana çıxdı. Elmi-texniki yeniliklər, onlarla yanaşı təhsilin önəmi, sosial statusundan və ya cinsi mənsubiyyətindən asılı olmadan bərabər hüquqlu təhsil alma, yaşama və təmsil olunma məsələləri də utopiya ədəbiyyatında ön planda duran problemlərə çevrildi.

Bütöv bir dövrün utopik ədəbiyyatını ümumiləşdirərkən biz mövzunu əsas iki istiqamətdə təhlil edirik. Bunlardan birincisi elmi-texniki yeniliklərə münasibət və bu fonda qəhrəmanla utopiya icması arasında münasibət, dini inanclar, yaşayış tərzii kimi məsələlərə yanaşmalardır. Burada əsasən E. B. Lyutonun “*Vril, the Power of the Coming Race*” (1871), S. Batlerin “*Erewhon*” (1872), M. E. B. Laynin “*Mizora*” (1880-1881) əsərlərinin müqayisəli analizi aparılır. Elmi-texniki inkişaf müəyyən dərəcədə siniflərarası münasibətin kəskinləşməsi səbəbi, insanlar arasında uçurum yaranan amil olaraq qəbul edilir. Bu da utopiya ədəbiyyatında ikinci istiqamətə yol açır.

İkinci istiqamət sosial-siyasi reformalara çağırışdır. Təbii ki, yuxarıda adları çəkilən əsərlərdə də bu mövzu mütləq şəkildə müzakirə olunur. Lakin onlarda işçi sinfinin maraqları, sosializm ideologiyası əsas diqqət mərkəzində deyil. Biz burada M. H. Hudsonun “*Crystal Age*” (1887), E. Bellaminin “*Looking Backward*” (1888), V. Morrisin “*News from Nowhere*” (1892) utopiyalarını təhlil edirik. Sadalanan əsərlər bu dövrdə qələmə alınmış utopiya ədəbiyyatının müəyyən bir hissəsini əhatə edir. Lakin onlar dövrün bədii utopiyası haqqında müəyyən fikir söyləməyə, ümumiləşdirmə aparmağa kifayət edir.

**Elmi-texnoloji yeniliklərə münasibət.** 1859-cu ildə Darvinin “*Origin of Species*” əsəri çap olundu. Darvin nəzəriyyəsi sonradan meydana çıxan texnoloji yeniliklər bədii əsərlərdə də əksini tapdı. S. Batler maşınlarla münasibəti 1872-ci ildə Erewhon cəmiyyəti təmsalında satirik şəkildə təqdim etdi. Erewhon icmasında adamlar gözəl, yaşadıqları ərazi zəngin və münbitdir. İdeal görünən bu cəmiyyətin özünəməxsus qaydaları var. Burada fiziki zəiflik, xəstəlik qəbul edilməzdir. Ən böyük qorxu isə insanların maşınlarla, hər növ texniki vasitəyə qarşı duyduqları şübhə və xofdur. Məlum olur ki, qəhrəmanın mavi gözləri və sarışın saç olmasıydı, onun cibindən tapılan adi bir mexaniki vasitə, saat onun haqqında sərt tədbir görülməsinə səbəb olardı: “*I was aroused by a look of*

*horror and dismay upon the face of the magistrate, a look which conveyed to me the impression that he regarded my watch not as having been designed, but rather as the designer of himself and of the universe; or as at any rate one of the great first causes of all things*” [5]. Saatla bağlı sualları onu yüzillərlə əvvəl baş tutmuş texniki inkişafdan xəbər verən müxtəlif maşınların qalıqlarının saxlanıldığı muzeyə aparır. Aydın olur ki, bir neçə yüz il əvvəl Erevhon icması qəhrəmanın dünyasından belə daha irəli olan, elmi-texniki inkişafdan bəhrələnən bir cəmiyyət olub. Lakin maşınları təhlükə mənbəyi kimi görərək məhvinə qərar vermiş elm adamları bunu onunla əsaslandırırlar ki, maşınlar təkamülün növbəti mərhələlərində insan irqini kölə halına gətirəcək, inkişaf edərək insanlardan azad olub insanlarla lazımsız varlıq kimi davranacaqlar. Beləcə, insanlar və maşınlar arasında analogiya apararaq ikincini birincinin varlığı üçün təhlükə mənbəyi hesab edirlər. Bu cəmiyyət texnoloji vasitələrdən mümkün qədər uzaq durmağa çalışırsa, Vril cəmiyyəti bu yenilikləri, hətta qeyri-adi gücə malik Vril işığının gücünü belə ram etmişdir, məqsəduyğun və rifahə yönəlmiş şəkildə istifadə edir.

Vril icmasında qadınlar evlilik yaşına kimi, kişilər isə həyatları boyu qanadlardan istifadə edərək qısa bir zamanda uzaq məsafəni qət etməyə qadirdirlər. Fiziki baxımdan qüsuruz olan bu varlıqlar əqli cəhətdən də insanları üstələyirlər. Yerin dərin qatlarında məskunlaşmış icma yer üstündən enmiş insanların nəsiləridir. Çox uzun müddət əvvəl, yəqin ki, Yer in səthində baş vermiş daşqından qaçaraq burada məskən salmış, Vril gücünü kəşf edərək buradakı həyatlarını qurmuşlar. Zaman keçdikcə fiziki quruluşları dəyişən bu insanlar müəyyən bir təkamül keçərək uçmağı, texniki vasitələri inkişaf etdirməyi öyrənmişlər. Burada hər cür texniki vasitə, hətta evlərdə xidmət göstərən robotlar, əsanın köməyi ilə Vril gücündən istifadə edərək insanların fikrinə, əqlinə təsir etmək qabiliyyəti formalaşmışdır.

Bu məqamda Vril gücünü ram etmiş bu utopik cəmiyyəti başqa bir cəmiyyətlə, Mizora ilə müqayisə etmək yerinə düşər. M. E. B. Leynin yaratdığı qadın utopik dünyasında da cəmiyyətin inkişafı birbaşa elmi-texniki inkişaf əlaqəlidir. Buradakı əsas güc mənbəyi elektrik enerjisidir. Sudan enerji almağı öyrənmiş bu cəmiyyət qidaları süni yolla əldə etməyi, məsafədən kommunikasiya yaratmağı öyrənmiş bir cəmiyyətdir. Məlum olur ki, onların növbəti hədəfi süni intellekt formalaşdırmaqdır. Bu əsər bir çox xüsusiyyətlərinə görə diqqətəlayiqdir. İlk feminist utopiyası olaraq qəbul edilən əsərdə utopik cəmiyyətdə kişilər də cəmiyyətdə olan xəstəlik, kasıblıq, cinayət, digər mənfi amillərlə birgə yox edilir. Bu da haqqında söhbət açılan cəmiyyəti rifahə, utopik inkişafa gətirib çıxarır. Təhsilə verilən dəyər, cinsindən və sosial statusundan asılı olmadan hər kəsin təhsil almaq hüququnun yaradılmasına çağırış əsərin dəyərini artırır. Digər bir maraqlı məsələ isə insan irqinin ümumi insanlıq üçün çalışmadan firavanlığa nail olmayacağı fikridir. Bəşəriyyətin bədbəxtliyi ondadır ki, insanlıq parçalanıb, hər kəs öz rifahının qeydinə qalır: *“Your country will never rise above its ignorance and degradation, until out of its mental agony shall be evolved a nature kindled with an ambition that burns for Humanity instead of self”* [6]. Bu əsərdə də biz, Vril icmasında olduğu kimi, elmin gücündən tam şəkildə yararlanan bir cəmiyyət görürük və bu inkişafın mərkəzində müəyyən bir enerji mənbəyi dayanır. Təsvir olunan utopik cəmiyyət də o mərkəzin ətrafında birləşərək, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək ümumi firavanlığa xidmət edir.

Haqqında söhbət açdığımız əsərlərdə əsərin qəhrəmanı individual şəxs olmaqla qalmır, bütövlükdə məlum dünya insanının simvolu kimi təqdim olunur. Bu insan aid olduğu ölkənin vətəndaşıdır. Lakin, deyəsən, elə müəlliflər də belə hesab edir ki, bu ölkələr insanın aid olmağı seçəcəyi ən uyğun ölkələrdir, Vrilə səyahət etmiş qəh-

rəmanın öz sözləri ilə desək: *“I believe that if the Vril-ya first appeared in free America – as, being the choicest portion of the habitable earth, they would doubtless be induced to do”* [1]. Qəhrəmanlarımız ilk növbədə müstəmləkəçi ideologiyanın təmsilçiləridir. Təəccüblü deyil ki, S. Batlerin qəhrəmanı qızıl axtarışında səyahət edərkən rastlaşdığı Erevhon icmasını qula çevirməyin yollarını düşünməkdə, Lyutonun qəhrəmanı Vril icmasının başçısının qızı ilə evlənə bilərsə mütləq hakimiyyət quraraq digər icmaları özünə tabe etməyin yollarını fikirləşməkdədir. Burada, xüsusilə Lyutonun qəhrəman obrazında Qulliverin izlərini görməmək mümkün deyil. O da, Qulliver kimi, düşdüyü ideal cəmiyyətdə, özündən üstün varlıqlar arasında yararsız olmadığını sübut etməyə çalışır, insan irqinin, insan cəmiyyətinin müdafiəçisinə çevrilir. Bu ümitsiz müdafiədə üstün xüsusiyyətləri sadalanan insan cəmiyyəti arzulananın əksinə olaraq, daha da zəif görünür. Əsərdə adı verilməyən qəhrəmanın Vril icmasında qazandığı ad da burada əhəmiyyət daşıyır. Onu *Tish* adlandırırlar, *“a pet name meaning “small barbarian”* [1]. Qəhrəman gəldiyi dünyanı təsvir etdikdən sonra məlum olur ki, Vril icması üçün bu xüsusiyyətləri daşıyan ölkə sadəcə *“Koom-Posh”* – bihudə və cahil bir ölkə hesab olunur.

Ənənəvi olaraq bütün utopiya ədəbiyyatı kimi, bu əsərlərdə də müəlliflər həqiqəti, real mövcud olan, lakin hər kəs üçün əlçatan olmayan bir cəmiyyəti təsvir etdiklərini iddia edirlər. Nəinki utopiyaya aparan yol, hətta qəhrəmanın (hadisələr hər zaman birinci şəxsin dilindən nəql olunur) bu yolu tapdığı fəsil belə təsvir olunmur, çünki bu, havanın vəziyyətini bilərək utopik icmanın yerləşdiyi yeri təsəvvür etməyə yol açar bilər. Qəhrəmanlar bütöv insan irqini təmsil edən tənha insanlardır, Vril cəmiyyətinə düşən qəhrəmanın yol yoldaşını yolda vəhşi heyvan yeyir, bununla da utopiyayı kəşf edərkən bir şahid, yol yoldaşı belə yoxdur. Müstəmləkəçi ideologiya, *“...rule over an empire in which the sun never sets”* [1] arzusu əsərlərdə satirik əksini tapır. Bununla yazıçılar dövrlərinin aparıcı siyasi ənənəsinə, bir çox halda cəmiyyətin daxilinə də nüfuz etmiş ambisiyaya münasibət bildirirlər. Bu münasibət adicəkilən məsələləri müəyyən dərəcədə lağ hədəfinə çevirir. S. Batlerin qəhrəmanı ingilis müstəmləkələrindən birində işləyərkən dağların arxasında qalan, hələ ingilislərin tabeliyində olmayan ərazilərə getməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onun arzusu yeni əraziləri ilk kəşf edən, qızıl yataqları tapıb var-dövlətə sahib olan birinə çevrilməkdir. Qəhrəman istəyinə müəyyən dərəcədə nail olur. Belə ki, o, yeni bir icma tapır. Fikrincə, bu icma itmiş yəhudi qəbiləsinin nəslidir. Qızıl tapmasa da, yeni bir icmaya sahib olmaq iddiası ilə insanları kölə kimi daşıyıb plantasiyalara satmaq niyyəti yaranır. Burada da Qulliverlik hiss olunur, Qulliver zəka axtarışındadırsa, Batlerin qəhrəmanı Hiqs əsl müstəmləkəçi ideologiyanın yetirməsi olaraq şan-şöhrət, var-dövlət, yeni ərazilərdə ağalıq axtarışındadır. Qəhrəmanı böyük bir şübhə ilə qarşılayan Erevhon icması yalnız bir xüsusiyyətinə görə onu qəbul etməyə hazırdır, qəhrəmanımız sarışın və mavi gözlüdür. Postkolonial bədii ədəbiyyat, sosial, mədəni istiqamətli müzakirələrə baxsaq, müstəmləkəçilərin fiziki görünüşü, buna əsaslanaraq onların üstün zəkaya malik olmaları barədə yaradılmış illüziya, yerlilərlə müqayisədə meydana çıxmış stereotiplər barədə saysız mülahizələrə rast gələrik. S. Batler də əsərində incə şəkildə, satirik çalarlarla məsələyə münasibət nümayiş etdirir.

Təsvir olunan utopik cəmiyyətlər nə qədər rahatlıq və firavanlıq nümayiş etdirsələr də, distopik elementlərdən də qurtula bilmirlər. Hər iki icma arzuolunmaz qonaqlarına müəyyən müddət səbir və diqqət göstərsə də, son qərar olaraq onlardan qurtulmağı seçir. Dünyanın digər bölgələri ilə əlaqələrini birdəfəlik kəsmiş bu icmalarda mövcud olan qapalı yaşam tərzini, düşüncə, davranış azadlığını çərçivələyən

qaydalar qəhrəmanları qaçmağın yollarını axtarmağa vadar edir. Beləliklə, haqqında danışdığımız əsərlər bir-birini qəbul etməyən iki fərqli dünya təqdim edir. Mövcud cəmiyyətdə böyümüş insan üçün utopik icmalar nə qədər dözülməzdirsə, onlar üçün də bilmədikləri dünyadan qəflətən peyda olmuş bu varlıqlar o qədər arzuolunmaz və qəbuledilməzdir. Onların varlığı Erevhon üçün rədd edilmiş mexanizm, texniki vasitələr kimi təhlükəli, Vril icması üçün isə özlərindən daha az inkişaf etmiş bir varlığın icmada yaratdığı həyəcan üzündən qəbuledilməzdir.

Erevhonu kəşf etmiş Hiqsin əsl müstəmləkəçi ideologiyası ilə yaşayan bir insan olduğunu qeyd etmişdik. Onun daha bir xüsusiyyəti dini inancına sadıqlığıdır. Burada da dövrün müstəmləkəçi siyasətinə istehza yox deyil. Onunla müəyyən yerə kimi yol yoldaşı olmuş Çovbok (Chowbok) qəhrəmanın işlədiyi koloniyanın yerli əhalisidir. Məlumdur ki, yerlilərin ərazilərini əllərindən alıb özlərini qula çevirən müstəmləkəçilər bu siyasətlərini iki əsas vasitə ilə – din və maarifləndirmək niyyətləri ilə ört-basdır edirdilər. Ç. Açıbe yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs bu haqda məlumatlıdır. Məşhur deyimə çevrilmiş *“missionerlər gələndə İncil onlarda, torpaq bizdə idi, “bizə dua edin” dedilər, gözlərimizi açanda İncil bizdə, torpaq isə onlarda idi”* fikri də məhz bu məsələdən qaynaqlanır. S. Batler öz satirik utopiyasında bir çox məsələləri gülüş hədəfinə çevirmiş ola bilər. Zənnimizcə, onlardan ən maraqlısı da məhz bu müstəmləkəçilik siyasətini humanizm kimi təqdim etmək cəhdləridir. Buna görə də əsərin qəhrəmanı yerli Çovbakı xristian etməkdə qərarlıdır, amma Çovbakı səfeh hesab etdiyindən bu missiyanın uğuruna çox da inanmır. Maraqlıdır ki, biz əsərin sonunda Çovbakla yenə qarşılaşırıq, bu dəfə Hiqsin vətəninə və onun bütün təəccübünə rəğmən itirilmiş yəhudi qəbilələrinin təmsilçisi kimi təqdim olunan bir missioner kimi. Erevhon cəmiyyətində də onu təəccübləndirən buradakı adamların dini inanclarının olmamasıdır. Bununla belə, onlar firavan həyat sürməkdədirlər. O, sonrakı planlarında, Erevhon icmasını qul kimi plantasiyalara satmaq barədə düşüncəyə də ilk öncə əhalinin dini inancını möhkəmləndirmək zəruriyyəti hiss edir: *“By the time the emigrants had got too old for work they would have become thoroughly instructed in religion; they could then be shipped back to Erewhon and carry the good seed with them”* [5].

Digər utopiyalarda da dini inanca maraqlı yanaşma təsvir olunur. Vril cəmiyyətinin Kainatın bir yaradıcısı və hamisinə etiqad var. Bundan əlavə, bu cəmiyyətdə hər kəs öz işinə etiqad edir. Bu cəmiyyətin həyatında dini ziddiyyətlərin olmaması mühüm rol oynayır: *“...they secure for that state in the bowels of the earth what no community ever secured under the light of the stars – all the blessings and consolations of a religion without any of the evils and calamities which are engendered by strife between one religion and another”* [1]. Vril cəmiyyətində enerji həyatın var olmasını təmin edən əsas amildir. Buna görə də etiqadın mərkəzində olması təəccüb doğurmur. Eynilə Mizora cəmiyyətində təbii enerji həyatın qaynağı olduğu kimi. Orada da insanlar bu enerjiyə, təbiətə sitayiş edirlər. İnsan özü də eyni elementdir. Deməli, etiqad edərkən insan özünə sitayiş etmiş olur.

Söhbət açdığımız cəmiyyətlərdə insanın dünyaya gəlməsi və dünyadan getməsi təbii gedişatın bir hissəsi olaraq qəbul edilir. Bu təbii proses qarşısıalınmazdır. İnsanların sağlamlığı onların həyatını uzatsa da, son nəticədə ölüm qaçılmazdır. Bu, ya başqa bir dünyaya yolçuluq olaraq, ya da təbiətin digər elementlərinə çevrilmə hesab edilərək heç bir xüsusi matəm doğurmayan hadisə kimi qəbul olunur.

**Sosializm utopiyası.** XIX əsrdə işçilər və kapitalistlər arasında ciddi ziddiyyət yaranmışdı. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması, daha humanist cəmiyyətin formalaş-

dırılması, bərabər hüquqlu təhsil, iş bölgüsü və balanslı cəmiyyətin qurulması kimi məsələlər gündəmdə idi. Hələ T. Mordan başlayaraq utopiya ədəbiyyatı bu məsələləri müzakirə edir, fərdi mülkiyyətin ləğv olunduğu, təhsil və iqtisadi sistemin bütün insanların rifahına xidmət etdiyi, kasıblıq və bundan qaynaqlanan zərərli vərdişlərin aradan qaldırıldığı maddi və mənəvi yüksəlişə nail olmuş bir cəmiyyət təsvir edirdi. Sonra “*New Atlantis*” utopiyası təhsilin, elmin inkişafının önəmini sərgiləyərək 1660-cı ildə “*British Royal Society*” kimi cəmiyyətin təsis edilməsinə təsir etdi. Bu cəmiyyət F. Bekonun adıçəkilən əsərindəki “*House of Solomon*”la müqayisə oluna bilər. XVIII əsrdə utopiya əsasən kolonializm, ərazilərin genişləndirilməsi, yeni ərazilər və insan növlərinin kəşfi kimi mövzuları əhatə etdirdi. XIX əsr isə artıq elmi-texniki inkişafdan bəhrələnən, ərazisini kifayət qədər genişləndirib varlanmış dövlətin, lakin ölkə daxilində sosial təbəqələrarası münasibətin kəskinləşdiyi dövrün hadisələrinə işıq tutur. Burada ən çox diqqətçəkən məsələlərdən biri sosializm adı altında müzakirə olunan məsələlərdir. Bu illərdə sanki Morun sosial-siyasi və Bekonun elmi utopiyasına təkrar baxış hiss edirik.

K. Marks və F. Engelsin utopik sosializmi bu vaxt yayılaraq dərin iz buraxırdı. C. Bentamın fəlsəfi görüşləri ilə R. Ouveinin işçilərinin həyat tərzini təkmilləşdirmək üçün müəyyən uğurlu islahatlar həyata keçirərək utopik sosializmi praktikaya tətbiq etmişdi. Onun icması “*New Harmony*” adlanırdı. Uzun sürməsə belə, bu sistemin mümkünlüyünü sübut etmiş bir təcrübədir. Deməli, utopiya sadəcə fəlsəfi ideya və ya sosial-siyasi çağırış deyil. İnsanların həyatını bu istiqamətdə təşkil etmək mümkündür. Bu fikirləri bədii ədəbiyyatda əks etdirən bənzər görüşlü yazıçılar da məsələni bədii müstəvidə müzakirə edirdilər. E. Bellami, V. Morris bu qəbildən olan yazıçılardır. Bu iki yazıçının sosializm haqqında fikirləri fərqlidir. E. Bellami ümumiyyətlə bu kəlmədən istifadə etmir. Onun yaratdığı cəmiyyət, daha doğrusu, amerikalı qəhrəmanın xəyalən, ya da yuxuda səyahət etdiyi XX əsrin Amerikası bütün xüsusiyyətləri ilə utopik sosializmi tərənnüm etsə də, müəllif bunu qəbul etmir. O, şəxsi mülkiyyətin milliləşdirilməsini cəmiyyətin rifahı üçün ən önəmli addım hesab edir. Əsərin iqtisadi, siyasi problemlərin çulğalandığı, 1873-79-cu illərin depressiyası, qiyamlar, Haymarket hadisəsindən sonra yazıldığını qeyd etmək lazımdır. Məhz bu amillər əsərin ideya istiqamətini təyin edir. Qəhrəman XX əsrə səyahətindən, utopik cəmiyyətin çatmış olduğu rifahı gördükdən sonra yaşadığı dövrün iztirablarını, çatışmazlıqlarını dərinliyinə qədər dərk edir. Təbii ki, biz, müəllifdən fərqli olaraq, XX əsrə bələdik və müəllifin ümidinin sözün həqiqi mənasında gerçəkləşməsinə də şahidik. Bu mənada onun əsərdə dəfələrlə qeyd etdiyi metaforik müqayisə gerçəkliyini itirməyib: “*In the first place, it was firmly and sincerely believed that there was no other way in which Society could get along, except the many pulled at the rope and the few rode, and not only this, but that no very radical improvement even was possible, either in the harness, the coach, the roadway, or the distribution of the toil... The other fact is yet more curious, consisting in a singular hallucination which those on the top of the coach generally shared, that they were not exactly like their brothers and sisters who pulled at the rope, but of finer clay, in some way belonging to a higher order of beings who might justly expect to be drawn*” [2]. Qeyd edək ki, əsər özündən sonra bir çox əsərin qələmə alınmasına səbəb oldu. Düzdür, Bellaminin əsərini orijinal hesab etməyən, onun dövrünün özündənəvvəlki yazıçıların yaradıcılığından geniş şəkildə bəhrələndiyini iddia edən tənqidçilər də var. Lakin işıq tutduğu məsələlərin aktuallığı səbəbindən əsərin geniş bədii ədəbiyyatın formalaşmasında rolunu danmaq olmaz. Bunu kitabların döyüşü, “*battle of the books*” deyə xarakterizə etmək heç də

yanlış deyil. Biz bura aid etdiyimiz əsərlərdən birinə, V. Morrisin *“News from Nowhere”* utopiyasına da nəzər salmaq istəyirik.

Morrisin qəhrəmanı da bənzər şəkildə utopik gələcəyə səyahət edir. Lakin müəllif əsərin sosializm utopiyası olduğunu gizlətmir, açıq şəkildə vurğulayır. Əsər boyu müəllif sanki özünün fərqli, bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlərini qəhrəmanla digər obrazlar arasında dialoqlar şəklində təqdim edir. Vurğulanan əsas fikir sosial təbəqələşmə, varlı sinfin kasıb sinif üzərindəki qəddar ağalığı kimi məsələlərdir: *“...that the ugliness and vulgarity of the rich men’s dwellings was a necessary reflection from the sordidness and bareness of life which they forced upon the poor people”* [7]. Qeyd etmək istədiyimiz daha bir məqam insanların fiziki əməyə və təbiətə münasibətləridir. Fiziki əmək bədənin möhkəmləndirilməsi üçün könüllü seçilir. Təbiətdə işləmək insanların arzusu və sağlamlıqları üçün üstünlük verdikləri əməkdir. Bu məsələ V. H. Hudsonun *“Crystal Age”* utopik romanında təbiətə münasibəti xatırladır. Lakin təbii ki, *“Crystal Age”* pastoral utopiyadır, distopiya elementləri daha çoxdur. Bu əsərdə insanların bir evə mənsub olması, burada əmək bölgüsü, evdaxili münasibətlər cəmiyyətin balanslı yaşayışının təminatıdır: *“For the house is the image of the world, and we that live and labor in it are the image of our Father who made the world; and, like him, we labor to make for ourselves a worthy habitation, which shall not shame our teacher”* [8]. Bu əsəri Morrisin əsəri kimi elmi-texniki yeniliklərin deyil, təbiətin utopik cəmiyyətdə, fəravan insan həyatında önəminin ön planda saxlanıldığı utopiya əsərləri siyahısına daxil edirik. Bu siyahıda yer alan daha bir əsər V. D. Houvelsin *“A Traveller from Alturia”* romanıdır. Bu əsər utopik Alturia cəmiyyəti ilə müqayisədə müəllifin dövründə Amerika cəmiyyətinin mövcud problemlərinin ön plana çəkilməsi şəklində qurularaq digər əsərlərdə qoyulmuş problemləri işıqlandırır.

**Nəticə.** XIX əsr ingilisdilli utopiya ədəbiyyatı dövrün əsas problemlərini işıqlandırmağa xidmət edir. Bu problemlər siniflərarası münasibət, mülkiyyət və əmək bölgüsü, bərabər hüquqlu təhsil və təmsil olunma, elmi-texniki inkişaf və təbiət kimi problemlərdir. Onların həllini tapmış olduğu utopik cəmiyyətlərin təsviri müəlliflərə yaşadığı dövrlə müqayisələr aparmağa, həllini arzu etdikləri problemlərin səbəbləri və həlli üsulları haqqında fikirlərini çatdırmağa kömək edir. Dövrün utopiya ədəbiyyatı bütünlükdə sosial-siyasi hadisələr və fəlsəfi-ideoloji yanaşmalar barədə təsəvvür yaratmağa şərait yaradır. Bu yanaşmaların real olaraq praktikaya şamil edilməsi, bədii şəkildə müzakirə olunan məsələlərin reformaların təşkilinə təsir etməsi onların əhəmiyyətini artırır və ümumilikdə bədii ədəbiyyatın cəmiyyətdə gedən prosesləri həm əks etdirmək, həm də müəyyən dərəcədə yönləndirmək iqtidarında olduğunu sərgiləyir. Bir qayda olaraq, utopiya ədəbiyyatında ideal cəmiyyət yazıçıların yaşadıkları dövrün cəmiyyətində nəzərəcarpan çatışmazlıqların həllini tapmış olduğu dünyadır. Bu müqayisə imkan verir ki, mövcud cəmiyyətdəki problemlər qabardılsın. Bunu sadalanan çatışmazlıqların həlli yolunda təklif olunan addımlar kimi də qəbul etmək olar. Bu, heç də sistemli və aydın təqdim olunmuş həll vasitələri deyil. İstənilən halda bədii əsər bədii təfəkkürün məhsuludur, onu reforma planı kimi qəbul etmək olmaz.

İlk utopiyalardan başlayaraq qəhrəmanlar səfər etdikləri ideal dünyanın harada yerləşdiyini dəqiq ifadə etmirlər. Qəhrəmanlar adətən tənhadır, onların hekayələrini nə təsdiq, nə də rədd edəcək yol yoldaşları var. Utopik məkan Şimal qütbündə naməlum bir ərəzidə, yerin dərin qatlarında, dünyanın harasında, dağların əlçatmaz etdiyi bir bölgə ola bilər. Burada, təbii ki, istisnalar var. Bellami Amerika, Morris isə İngiltərənin

gələcəyini təsvir edir. Bu, qəhrəmanın zamanda səyahətidir, məkan eynidir. Bu mənada hər iki əsər realılıqla bağlıdır, biz qəhrəmanların gerçək utopiya səyahəti iddiası ilə qarşılaşırıq. Deməli, utopiya ədəbiyyatında yeni bir inkişaf xətti formalaşır.

Beləliklə, XIX əsrdə elmi-texniki irəliləyiş, onun qarşısında duyulan şübhə, sosial islahatlara çağırış, qadın haqları mübarizəsi bədii ədəbiyyatın da ideya istiqamətinə yenilik gətirdi. Eyni istiqamətləri utopiya əsərlərində də müşahidə edirik. Bildiyimiz kimi, ilk utopik cəmiyyətlərin təsvirindən başlayaraq bir fikir təkrarlanır. Bu, şəxsi mülkiyyətin ləğvidir. Danışdığımız dövrdə də sosializm, kommunizm ideyaları eyni fikrə əsaslanır, rifahı ümumi maraqlara xidmət etməkdə görən yanaşmalar sərgilənirdi. Qeyd etməliyik ki, bənzər proses yalnız İngiltərədə getmirdi. Amerikada, Fransada da eyni mövzuda utopiya ədəbiyyatı inkişaf edirdi. Biz əsasən ingilisdilli bədii mühitin olduğu, əsasən İngiltərədə və Amerikada formalaşan utopiya əsərlərini təhlil edirik.

S. Batlerin “Erewhon” və E. Bulver-Lyotun “Vril. The Power of Coming Race” əsərləri həm də elmi-fantastik bədii ədəbiyyat nümunələri hesab olunur. Birincidə texniki inkişafdan uzaq duraraq insan irqini hifz etməyə çalışan, ikincidə isə bu inkişafdan düzgün bəhrələnərək firavan həyat sürən bir icmadan söhbət açılır. Eynilə V. H. Hudsonun “Crystal Age” utopiyası elmi-texniki yeniliklərdən uzaq, təbiətə sığınan yaşayış tərzini utopik firavanlıq kimi tərənnüm edir. Bu əsərlərdə müəlliflərin müasirləri olan insan irqinin təmsilçiləri isə, təəssüf ki, bütün xüsusiyyətləri ilə müstəmləkəçilər, ambisiya və nəfsinə hakim ola bilməyən insanlar olaraq təqdim olunur. Sanki insanlar nəinki utopik cəmiyyətə çatmaq iqtidarında deyil, çatsalar belə orada yaşamağa, qayda-qanunlara ciddi əməl edərək icmanın bir üzvünə çevrilməyə qadir deyillər. Eynilə M. E. Bredli Leynin “Mizora” əsəri elmi-texniki inkişafın son nailiyyətlərindən bəhrələnən bir cəmiyyəti təsvir edir. Əsər, hər şeydən öncə, radikal feminist yanaşma əks etdirir, firavanlıq üçün cəmiyyətdəki bütün islahatlarla yanaşı, kişi irqinin aradan qaldırılması da əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etdiyimiz kimi, sosial-siyasi hadisələr, tarixi dövr bədii əsərlərin mövzu və ideya istiqamətini təyin edir. XIX əsrdə sosial siniflərarası ziddiyyətin, əməkçilərin iş və yaşayış vəziyyəti ətrafında gedən müzakirələrin və sosializmin diqqət mərkəzində olduğu döndür. Bu məsələlər bənzər şəkildə E. Bellaminin “Looking Backward” və V. Morrisin “News from Nowhere” əsərlərində əsas təsvirini tapmış mövzulardır. Bellami sonralar əsərin davamını yazıb “Equality” adı ilə çap etdirmişdir. Burada onun fikirlərinin bir qədər də inkişaf etdiyini görürük. Yazıçıların müasiri olduqları cəmiyyətlərin ciddi ziddiyyət təşkil edən utopik cəmiyyətlərlə buna bənzər müqayisələri əsrin sonlarına doğru kapitalizmin tənqidi kimi davam etdi. Bu əsərlərdən V. Brouninin “2894, or the Fossil Man (A Midwinter Night’s Dream)”, V. D. Houvelin “A Traveller from Altruia” əsərlərini qeyd etmək olar. Adıçəkilən əsərlər bütöv bir əsr boyu İngiltərə və Amerikada baş verən əsas sosial-siyasi proseslər barədə fikir yaradır. Utopiya ədəbiyyatında ideya genişlənir, mövzu dərinləşir və “yaxşı yer”in mümkünlüyü sual altına düşməyə başlayır.

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. <https://archive.org/details/comingrace00lytt>
2. <https://archive.org/details/lookingbackward01bellgoog>
3. <https://archive.org/details/2894orTheFossilMan>
4. <https://www.fulltextarchive.com/pdfs/A-Traveler-from-Altruria-Romance.pdf>

5. <http://www.gutenberg.org/ebooks/1906>
6. <http://www.gutenberg.org/ebooks/24750>
7. <http://www.gutenberg.org/files/3261/3261-h/3261-h.htm>
8. <http://public-library.uk/ebooks/25/40.pdf>

**Mahira HAJIYEVA**

## **Conflicts of Social Classes and Calls for Reforms in the Utopian Fiction**

### ***S u m m a r y***

In the nineteenth century, scientific and technological advances, the skepticism they faced, the call for social reform, and the struggle for women's rights developed new directions in the fiction. We see the same trends in the works of utopia. As you know, in utopian literature there is a certain recurring idea, starting with the description of the first utopian societies. This is the abolition of private property. At the time we spoke, the ideas of socialism and communism were based on the same idea, and approaches to the welfare of common interests were demonstrated. It should be noted that this process was not limited to England. In America and France, utopian literature developed on the same topic. Since our main focus is on the English-speaking artistic environment, we only treat it appropriately by analyzing utopian works that have formed mainly in England and America.

"Erewon" by S. Butler and "Vril. The Power of the Coming Race" by E. Bulwer-Lytton are also considered examples of science fiction as well as utopias. The first is a community that seeks to preserve humanity by avoiding technological progress, and the second is a community that takes advantage of this development and lives a prosperous life. Likewise, Hudson's utopia "Crystal Age" celebrates a way of life far removed from scientific and technological innovation and finds refuge in nature as utopian prosperity. In these works, representatives of the human race, the authors' contemporaries, are, unfortunately, represented as colonialists with all their features, people unable to control their ambitions and desires. It is as if people are not only unable to achieve a utopian society, but even if they do, they cannot live in it and become members of the community strictly following the rules. Likewise, in "Mizora" M. E. Bradley Lane describes a society that has benefited from the latest advances in science and technology. The work reflects, above all, a radical feminist approach, and the elimination of the male race is also important for prosperity, along with all reforms in society.

As we have already noted, socio-political events and historical periods determine the themes and ideas of works of art. The nineteenth century was a period of social class conflicts, disputes over the working and living conditions of workers and socialism. These issues can also be found in "Looking Backward" by E. Bellamy and "News from Nowhere" by W. Morris. Bellamy later wrote a sequel, "Equality" and developed his ideas further. Similar comparisons between societies in which writers were contemporaries and utopian societies continued as criticisms of capitalism until the end of the century. These include W. Browne's "2894, or Fossil Man (A Winter's Night's Dream)", and W. D. Howells' "Traveler from Altruria". These works give an idea of the main socio-political processes that took place in England and America over a century. In this way, in utopian literature, the idea expands, the subject deepens, and the possibility of a "good place" begins to be questioned.

**Махира ГАДЖИЕВА**

## **Конфликты социальных классов и призывы к реформам в утопической литературе**

### ***Р е з ю м е***

В девятнадцатом веке научно-технический прогресс, скептицизм, с которым он столкнулся, призыв к социальной реформе и борьба за права женщин привнесли новаторство в идею художественной литературы. Мы наблюдаем те же тенденции в произведениях утопии. Как известно, в утопической литературе встречается некая повторяющаяся идея, начиная с описания первых утопических обществ. Это отмена частной собственности. В то время, когда идеи социализма и коммунизма основывались на одной идее, и были продемонстрированы подходы к благосостоянию общих интересов. Следует отметить, что подобный процесс не ограничился Англией. В Америке и Франции утопическая литература развивалась на ту же тему. Поскольку наше основное внимание уделяется англоязычной художественной среде, мы относимся к ней только должным образом, анализируя утопические произведения, которые сформировались, в основном, в Англии и Америке.

"Эрефон" С. Батлера и "Врил. Сила грядущей расы" Э. Булвер-Литота также считаются образцами научной фантастики. Первое – это сообщество, которое стремится сохранить человечество, избегая технического прогресса, а второе – это сообщество, которое пользуется преимуществами этого развития и живет благополучной жизнью. Точно так же утопия Хадсона «Хрустальный век» прославляет образ жизни, далекий от научных и технологических инноваций, и находит убежище в природе как утопическое процветание. В этих произведениях представители человеческого рода, современники авторов, представлены, к сожалению, колонизаторами со всеми их чертами, людьми, не способными контролировать свои амбиции и желания. Это как если бы люди не только неспособны достичь утопического общества, но даже если они это сделают, они не могут жить в нем и стать членами сообщества, строго следуя правилам. Точно так же "Мизора" М. Э. Брэдли Лейна описывает общество, которое извлекло пользу из последних достижений науки и техники. Работа отражает, прежде всего, радикальный феминистский подход, и для процветания, наряду со всеми реформами в обществе, также важно искоренение мужской расы.

Как мы уже отмечали, общественно-политические события и исторические периоды определяют темы и идеи произведений искусства. Девятнадцатый век был периодом социальных классовых конфликтов, споров об условиях труда и жизни трудящихся и социализма. Эти проблемы также можно найти в «Оглядываясь назад» Беллами и «Новости из ниоткуда» Морриса. Позже Беллами написал продолжение, "Equality". Здесь мы видим, что его идеи немного получили развитие. Подобные сравнения между обществами, в которых писатели были современниками, и утопическими обществами, находившимися в серьезном конфликте, продолжались как критика капитализма до конца века. К ним относятся «2894 или Ископаемый человек» («Сон в зимнюю ночь») У. Брауни, и «Путешественник из Альтурии» У. Д. Хауэлла. Эти работы дают представление об основных социально-политических процессах, происходивших в Англии и Америке на протяжении столетия. В утопической литературе идея расширяется, предмет углубляется, и возможность «хорошего места» начинает подвергаться сомнению.